

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi [1874-1912]

Tavas Boy's Secondary School [1874-1912]

Kevser Değirmenci*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
kevser.degirmenci@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4464-7928

Başvuru / Submitted :

21 Haziran 2023

Kabul / Accepted :

4 Eylül 2023

DOI: 10.21021/osmed.1317781

Atıf/Citation:

Değirmenci, K. "Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi [1874-1912]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 229-255.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

Osmanlı toplumunda eğitim, Tanzimat dönemine kadar dinî ve geleneksel bir nitelik taşımıştır. Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin değişmesi ve eğitimin modernleşmesi hususunda atılan ilk adım 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması teşkil etmiştir. II. Mahmut devrinde devlet kademelerine memur yetiştirmek için 1838 yılında ilk rüşdiye mektepleri açılmıştır. 1845 yılında toplanan Muvakkat Maârif Meclisi tarafından rüşdiyelerin, sıbyan mektepleri üstünde Darülfünûn'a talebe yetiştiren orta dereceli okullar olduğu kabul edilmiştir. Durumları netleşen rüşdiyeler esasen, 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasıyla açılmaya başlanmıştır. Osmanlı eğitim reformuna dair atılmış en büyük ve son adım şüphesiz 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'dir. Osmanlı eğitiminin modernleşmesi anlamında önemli bir dönüm noktası teşkil eden nizamnâme ile rüşdiyelerin eğitim sistemindeki yeri ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. 1869 nizamnâmesi sonrası ülke çapında rüşdiye mekteplerinin sayısında bir hayli artış olmuştur. Nizamnâme yayımlandığında ülkede 87 rüşdiye bulunurken, 1875 yılı resmî istatistiklerine göre 351 erkek rüşdiyesinin mevcut olduğu bilinmektedir.

Çalışmada Aydın Vilâyeti Denizli Sancağı'na bağlı Tavas Kazası'nda 1874 yılında açılan Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi ele alınacaktır. Arşiv belgeleri ve maârif salnâmeleri ışığında 1874-1912 yılları arasında Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin eğitim kadrosu, müfredatı, hülâsa cetvellerine göre muallim ve talebelerin mevcudu, sınav cetvellerine göre öğrencilerin sınavlardaki başarı durumları hakkında malûmat verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Denizli, Tavas, Rüşdiye, eğitim.

Abstract

Education in Ottoman society had a religious and traditional character until the Tanzimat period. The first step taken to change the Ottoman education system and modernize education was the establishment of the Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti in 1838. During the reign of Mahmut II, the first secondary schools were opened in 1838 to train civil servants for state positions. In 1845, the Muvakkat Maârif Meclisi recognized that secondary schools were secondary schools that trained students for the Darülfünûn above the sıbyan schools. In 1846, with the establishment of Mekâtib-i Umûmiye Nezareti, the secondary schools, whose status was clarified, began to be opened. The biggest and last step taken in the reform of Ottoman education was undoubtedly the Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi published in 1869. The Nizamnâme, which constituted an important turning point in the modernization of Ottoman education, determined the place of secondary schools in the education system in detail. After 1869, there was a considerable increase in the number of secondary schools across the country. While there were 87 secondary schools in the country when the regulation was published, according to the official statistics of 1875, there were 351 boys' secondary schools.

In this study, Tavas Boys' Secondary School, which was opened in 1874 in Tavas District of Denizli Sanjak of Aydın Province, will be discussed. In the light of archival documents and education salnâmes, information will be given about the education staff of Tavas Boys' Secondary School between 1874-1912, its curriculum, the number of teachers and students according to the hülâsa tables, and the success of the students in the exams according to the exam tables.

Keywords: Ottoman State, Denizli, Tavas, Secondary School, education.

Giriş

Osmanlı toplumunda eğitim, Tanzimat dönemine kadar dinî ve geleneksel bir nitelik taşımıştır. Nitekim XVIII. yüzyıl sonuna kadar en yaygın eğitim kurumları sıbyan mektepleri ve medreselerdir. Medreseler bir süre sonra çeşitli sebeplerle görevlerini yerine getiremez olmuştur. Özellikle III. Selim döneminde başlayan Batı tarzı okulların açılması ile medreseler giderek önemini kaybetmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan yenilik hareketlerinin boyutu III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) devirlerinde gerçekleştirilen köklü ıslahatlarla daha da geliştirilmiştir. Osmanlı yenileşmesi anlamında kazanılan bu ivme Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile çok daha önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu anlamda eğitimde ilk modernleşme hareketlerinin 1776-1839 yılları arasında olduğu söylenebilir. Zira savaş meydanlarında alınan yenilgilerin etkisiyle yenileşme hareketlerine askerî okulların açılmasıyla başlanmıştır.² Eğitimde yenileşmenin ilk adımları olan bu okullarda yabancı öğretmenler de görev yapmış, dolayısıyla ilk defa Batı dilleri müfredata girmiştir. 1824'te Sultan II. Mahmut'un bir fermanıyla ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile medrese zihniyetinin önemli bir desteğini kaybetmesi, 1830'larda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekâyî'nin yayınlanması ile toplumun eğitim ve kültür seviyesi artmaya başlamıştır.³ Diğer yandan 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, sıbyan mektepleri üzerinde yükseköğretime öğrenci yetiştirecek ortaöğretim kurumları açılmasını teklif etmiştir.⁴ Bu teklifi hayata geçirecek çalışmaları yürütmek üzere aynı yıl geleneksel Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin değişmesi ve eğitimin modernleşmesi anlamında Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.⁵ Çalışmalar neticesinde Batı tarzı eğitim kurumlarının açılması hemen gerçekleşmese de Sultan II. Mahmut devrinde devlet kademelerine memur yetiştirmek ve ayrıca sıbyân mektepleri ile askerî okullar arasındaki boşluğu doldurmak amacıyla 1838 yılında rüşdiyeler açılmıştır. Sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak tasarlanan rüşdiyeler orta mektep derecesinde açılmış okullardır.⁶ Bu konuda Meclis-i Vâlâ'da bir okul programı düzenlenirken "birinci sınıf" ve "ikinci sınıf" olmak üzere "ilk ve orta" okul seviyelerinde olmasına karar verilmiştir. Fakat Sultan II. Mahmut bu adlandırmanın yerine "iptidaî" ve "rüşdî"⁷ kelimelerini benimsemiştir. Buna göre 1838 yılı itibariyle Süleymaniye Sıbyan Mektebine Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye⁸ adı verilerek ilk rüşdiye

¹ Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 2 (2011): 9. Osmanlı eğitim tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999); Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977); Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (Ankara: TTK, 1993).

² İlk askerî deniz okulu olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn 1776 yılında, ilk askerî kara okulu olan Mühendishane-i Berri-i Hümayûn 1795 yılında açılmıştır (Akyüz, *age*, 125-126); Osmanlı eğitiminin modernleşme süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998); Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: MEB Yayınları, 1964); Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1991).

³ Akyüz, *age*, 124.

⁴ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), 300.

⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK, 1999), 8; Öztürk, *agm*, 301.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, "Rüşdiye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III (İstanbul 1983), 65; Günümüz ilköğretim okullarının 6, 7 ve 8'inci sınıfları karşılığı olarak düşünülebilir (Nurgül Bozkurt, "Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904)", *History Studies*, 2/3 (2010): 64).

⁷ Çocuklar ergenlik çağına, yani "rüşd" yaşına kadar okuyacaklarından bu isim verilmiştir (Kodaman, *age*, 7).

⁸ Ergin, *age*, 386-393.

mektebi oluşturulmuştur. İkinci rüşdiye aynı yıl Mekteb-i Maârif-i Adliye⁹ adı ile açılmıştır.¹⁰ Bu iki okul genel olarak rüşdiye mektebi olarak kabul edilmekle birlikte daha ziyade memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okullar olarak kabul edilmektedir.¹¹

Eğitim alanındaki eksiklikler fark edilerek önemli adımların atıldığı Sultan II. Mahmut döneminden sonra Tanzimat devrinde her alanda modern eğitim kurumları oluşturulmaya devam edilmiştir. Bu bağlamda yeni nizamnâmeler ve talimatlar yayınlanmış, ilköğretim yöntemlerinde ve programlarında, ders araç-gereçlerinde yenilikler yapılmıştır.¹² İlk rüşdiye mektepleri Bâbiâlî'ye memur yetiştirmeye devam ederken yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat devri reformlarına cevap verememiştir. Bu durumu fark eden padişah Abdülmecid, ülkenin her yerinde mektepler açılması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim padişahın talimatı ile hemen harekete geçilmiş ve aynı zamanda rüşdiyelerin durumundaki belirsizlik 1845 yılında toplanan Muvakkat Maârif Meclisi tarafından giderilmiştir.¹³ Rüşdiyelerin, sıbyan mektepleri üstünde Darülfünûna talebe yetiştiren orta dereceli okullar olduğu kabul edilmiştir. Böylece durumları netleşen rüşdiyeler esasen 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasıyla açılmaya başlamıştır.¹⁴ Yapılan çalışmalar neticesinde rüşdiye adı ile açılan ilk mektep 1847 yılında İstanbul'da Davutpaşa Rüşdiyesi olmuştur.¹⁵ Bundan sonra İstanbul'da Bâyezid, Üsküdar, Tophane ve Bâbiâlî civarında Ağa Camii'nde olmak üzere dört erkek rüşdiye mektebi daha açılmıştır. Bu okullarda öğrencilere Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve fen dersleri okutulmuştur.¹⁶ 1848 yılından sonra giderek yaygınlaşan rüşdiyelerin sayısı 1852 yılı itibarıyla İstanbul'da 10 civarındadır.¹⁷ Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için 1848 yılında açılan Dârülmualimîn-i Rüşdî¹⁸ mezun vermeye başladıktan sonra rüşdiyeler taşradaki büyük merkezlerde de açılmaya başlanmış ve sayıları daha da artmıştır. Bu okullardan mezun olan öğrenciler sayesinde yüksek askerî okullara daha liyakatli öğrenciler gelmeye başlamıştır. Abdülmecid döneminde kız çocukların eğitimi de gündeme gelmiş, 1859 yılında İstanbul'da Sultanahmet Kız Rüşdiyesi açılmıştır. Kadın öğretmen

⁹ Ergin, *age*, 394-406.

¹⁰ Sakaoğlu, *age*, 59-62.

¹¹ Kodaman, *age*, 92.

¹² Akyüz, *age*, 140-141; Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: TTK, 1994), 512

¹³ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, 15 (Ankara 2002), 73-74.

¹⁴ Kodaman, *age*, 92; Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasının ardından sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin nazırlığı Esat Efendi'ye verilmiştir. Esad Efendi'nin görevi yardımcısı Kemal Efendi ile birlikte, mekteplerin vakıf gelirleri ile hangisinin sıbyan hangisinin rüşdiye olacağını belirlemektir. Bu esnada karşılaşacakları olası aksaklıkları ve yapılması gerekenleri meclise bildirmek zorundaydılar. Ayrıca sıbyan ve rüşdiye mekteplerini her gün yeni tüzüklerin uygulanması anlamında denetleyeceklerdi (Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 176).

¹⁵ Sıbyan mektebinden gelecek öğrenciler burada dört yıl eğitim aldıktan sonra Darülfünun'a gideceklerdi (Tekeli-İlkin, *age*, 64).

¹⁶ Demirel, *age*, 74-75. İlk etapta rüşdiyelerin müfredatında tarih, coğrafya, geometri derslerine yer verilmemiş, medrese programına yakın dersler okutulmuştur. Türkçe eğitimi pek önemsenmemiş, Arapça ve Farsça'nın egemen olduğu Osmanlıca dersi Lisan-ı Osmanî adıyla verilmiştir. XVI. yüzyılda yazılan *Birgivi Risalesi* rüşdiyelerin ana kitaplarından olmuştur (Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 85); 1850 yılında rüşdiyelerin programında Arapça ve Farsça dersleri azaltılarak fen, matematik ve coğrafya gibi derslerin artırılması müfredatta müsbet bilimlerin yer almasını göstermesi bakımından önemlidir. Ders programında yapılan değişiklik yanında müfredata teorik derslere ilave olarak uygulama dersleri de konmuştur. Coğrafya dersinin öğretiminde harita kullanımına özellikle önem verilmiştir (Demirel, *age*, 75-76).

¹⁷ Kodaman, *age*, 92.

¹⁸ Dârülmualimîn, Osmanlı Devleti'nde 1848-1924 yılları arasında faaliyet gösteren erkek öğretmen okuludur. Eğitimin her kademesine öğretmen yetiştirmek amacı ile zamanla rüşdî, idadî ve sultanî şubeleri açılmıştır. Dârülmualimîn-i Rüşdî rüşdiye mektebine öğretmen yetiştiren okuldur (Cemil Öztürk, "Dârülmualimîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), 551).

temin edilmesindeki güçlüğü de etkisi ile kız rüşdiyelerinin taşrada yaygınlaşması erkek rüşdiyeleri kadar hızlı olamamıştır.¹⁹

28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı eğitim anlayışında yeni bir dönem başlamıştır. Maârif teşkilatında bir yanda şeyhülislamlığa bağlı Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, diğer yanda modern mekteplerin nezaretini ele alan Maârif-i Umumiyye Nezareti'nin varlığı nedeniyle eğitimde çift başlılık söz konusu idi. Bu sorun 20 Nisan 1857 tarihinde Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin, Maârif-i Umumiyye Nezareti'ne dâhil edilmesiyle çözülmüştür.²⁰ Bu düzenlemeden sonra Osmanlı eğitim reformuna dair atılmış en büyük adım şüphesiz 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi olmuştur.²¹ Eğitimin modernleşmesi anlamında büyük bir dönüm noktası olan nizamnâme ile rüşdiyelerin eğitim sistemindeki yeri ayrıntılı belirlenmiştir. Nizamnâmenin rüşdiyeler ile ilgili maddelerinde bazı önemli hususlara yer verilmiştir. Beş yüzden fazla hanesi olan kasabalarda birer rüşdiye mektebi açılacağı, bu mekteplerin yapım masrafı ve muallim maaşlarının vilayet maârif idaresi sandıklarından karşılanacağı, her bir rüşdiyeye öğrenci sayısına göre bir veya iki muallim, bir mubassır ve bir bevât/hademe tayin edileceği ve alacakları maaşlar net olarak belirtilmiştir. Ayrıca öğrenim süresinin dört yıl olacağı, sıbyan mekteplerini bitirip şehadetnâme alan öğrencilerin sınavsız kabul edileceği, rüşdiyeleri bitirenlerin imtihanla idadilere kabul edilecekleri hükme bağlanmıştır.²² Bununla birlikte taşra rüşdiye mekteplerinin idaresine mahsus talimatnâmeler de çıkarılmıştır. Bu metinlerde muallimler ve okul idaresi, talebeler, bevâtılar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.²³

1869 Nizamnâmesi sonrası rüşdiye mekteplerinin sayısında hayli artış olmuştur. Nizamnâme yayımlandığında ülkede 87 rüşdiye bulunurken 1875 yılı resmî istatistiklerine göre 351 erkek rüşdiyesi vardı. Rüşdiye mektepleri sayısında en büyük artış Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde olmuştur. Bu dönemde özellikle taşra rüşdiyeleri devlet dairelerine memur yetiştiren kurumlar haline dönüşmüştür. Bu durumda haliyle rüşdiyelere olan talep artırmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre önce 351 olan mektep sayısı, 1877 yılı itibarıyla 400 civarındadır.²⁴

¹⁹ Akyüz, *age*, 143; Tekeli-İlkin, *age*, 64.

²⁰ Ali Akyıldız, "Maarif-i Umumiyye Nezareti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara 2003), 273.

²¹ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin hangi gerekçeler ve kaygılarla hazırlandığını ortaya koyan Esbab-ı Mûcibe Layihası için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temeller", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, ed. Kahraman, Kemal ve Baytar, İlon, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 136-167

²² Akyüz, *age*, 144; Kodaman, *age*, 93.

²³ Ayrıca rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallim, memur ve bevâpların kayıtlarını tutmak, terfilerini Maarif Nazırı'na arz etmek ve çalışanların kanun ve nizama uygun hareket edip etmediklerini kontrol etmek ile görevli bir birim mevcuttur. Mekâtib-i Rüştiye İdaresi adı verilen bu birim, rüşdiye mekteplerinden gönderilen devam ve sınav cetvellerini incelemek ve rüşdiyelerin geliştirilmesine yönelik alınacak tedbirleri bizzat Maârif Nazırı'na arz etmekle sorumludur (Uğur Ünal, *age*, 5-6).

²⁴ Ali Fuat Örenç, "Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı", *Sultanlar Şehri Silvan, Eğitim-Kültür-Medeniyet*, ed. Oktay Bozan vd., (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 4. Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde açılan rüşdiyeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Biray Çakmak-Feyzullah Yerlikaya, "Gebze Erkek Rüştiye Mektebi", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi, Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi-Bilal Çelik, (Kocaeli 2015), 1193-1209; Biray Çakmak, "Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi'nin Muallim-i Sâni Tayini", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2017), 223-251; Ali Rıza Gönüllü, "Alanya Rüştiye Mektebi (1861-1913)", *Erdem Dergisi*, 73 (2017), 65-88; Bağdat Askerî Rüşdiye Mektebi için bkz. Nurgül Bozkurt, "Bağdat Vilâyeti'nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 10/XXXI (2017), 83-111; Musul vilâyeti rüşdiye mektepleri için bkz. Nurgül Bozkurt, "Musul Vilâyeti'nde Modern Türk Mektepleri (1898-1904 Maârif Salnâmelerine Göre)", 9. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri*, 2, (İstanbul 2011), 296-309; Ünal Taşgın, "Ayıntap Rüşdiyesi", *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2020), 53-63; Selma Turhan Sarıköse, "Bartın Rüştiye Mektebi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2020), 3126-3147; Fatma Kaya

1869 Nizamnâmesi'nin uygulanması aşamasında duyulan gereksinimler sebebiyle zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Bu anlamda özellikle II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerle ilgili önemli mevzuat değişiklikleri yapıldığı bilinmektedir. İstanbul ve taşra rüşdiyelerini kapsayan talimatnâmeler²⁵ yayınlanmış, çok fazla değişikliğe uğramadan yürürlükte kalmışlardır. 1892 yılında yapılan düzenleme ile vilayet ve liva merkezlerindeki rüşdiyelerin tamamı idadî kademesine alınmış, eğitim süresi dört yıldan üç yıla indirilmiştir.²⁶ Kaza ve nahiye merkezlerindeki rüşdiyeler tedrisata dört yıl olarak 1896 yılına kadar devam etmiştir. Rüşdiyelerin statüsünde değişiklik yapılmasına yönelik düzenlemelere II. Meşrutiyet döneminde de devam edilmiştir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilişi sonrası rüşdiyelerin kaderini değiştiren bazı kararlar alınmıştır. 1913'te yasalaşan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkatı kapsamında rüşdiyelerin statüsü yeniden ele alınmış, rüşdiyeler mekâtib-i ibtidâiye-i umûmiye adı verilen ibtidâî mekteplerinin çatısı altına girmiş ve eğitim süresi 6 yıl olarak değiştirilmiştir. Rüşdiyeler, ilköğretimdeki ibtidâî mektepler ile ortaöğretimdeki idadîler arasında tamamlama sınıfı (sınıf-ı mütemmim) haline getirilmiştir. Böylelikle 1913 düzenlemesi ile rüşdiyeler, müstakil mektep statüsünü kaybetmiştir.²⁷ Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde diğer eğitim birimlerinde olduğu gibi rüşdiyelerin de numûne adı verilen örnekleri açılmıştır.²⁸

1. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Açılması

Tavas Kazası idarî olarak 1887 yılına kadar Menteşe Sancağı sınırları içinde kalmıştır. Bu yıldan sonra Denizli'nin mutasarrıflığa dönüştürülmesi üzerine Denizli Sancağı'na bağlanmıştır.²⁹ Denizli Sancağı ise idarî olarak 1923 yılına kadar Aydın Vilâyeti'ne bağlı kalmıştır.³⁰ Denizli Sancağı'nda ilk rüşdiye mektebinin açılış tarihinin 1873 yılından önce olduğu tahmin edilmektedir. Denizli Rüşdiyesi'nden sonra kazalarda da peyderpey rüşdiyeler açılmıştır.³¹ Nitekim XIX. yüzyıl sonlarında Denizli Sancağı'nda, başta Tavas olmak üzere Buldan, Sarayköy, Çal ve Garbi Karaağaç (Acıpayam) kazaları ile Sarayköy'e bağlı Kadıköy nahiyesinde birer adet olmak üzere toplam altı rüşdiye mektebi olduğu bilinmektedir. En fazla iki muallimin görev yaptığı bu mekteplerde hatt, sülüs ve rika dersleri ile daha çok güzel yazı yazmaya yönelik bir

Doğanay, "Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011); Ayşegül Altınova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010); İsmail Girgin, "Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)", (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019); Fatma Issa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021).

²⁵ Örneğin 1898 yılında "Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsûs Tâlimat" adı ile yayınlanmış olan talimatname sadece taşra rüşdiyelerine mahsustur (Ercan Çelebi, "Taşra Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci İşlerine Dair Bazı Muamelât", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, (2020), 981); Taşra rüşdiye mekteplerinin idaresine dair hazırlanan talimatnâmede muallimlerin vazifesi ile mektep yönetimine dair hususlar, talebenin devam-devamsızlık, izin, sınav konularına dair kurallar ve mektebin diğer çalışanı bevvâbların vazifeleri detaylı izah edilmiştir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 311-325).

²⁶ Kodaman, *age*, 108; Örenç, *agm*, 5

²⁷ Örenç, *agm*, 5; Öztürk, *agm*, 302.

²⁸ Doğanay, *agt*, 63.

²⁹ Mithat Aydın, "Kale Tavas'ın Nahiye Merkezi Haline Gelişi (1895)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, (2013): 61; Tavas Kazası'nın tarihi, coğrafi, sosyal ve iktisadî yapısı için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, (İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını, 2002); Mübahat S. Kütükoğlu, *XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007).

³⁰ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 742.

³¹ Mithat Aydın, "Denizli'de Eğitim", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., (Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007), 459.

eğitime ağırlık verilmiştir. 1898-1903 yılları süresince Denizli sancak merkezinde sadece bir adet kız rüşdiyesi bulunmaktadır.³²

Denizli Rüşdiyesi'nden sonra ilk rüşdiye mektebi Tavas Kazası'nda açılmıştır. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte 1874 yılı ve öncesi bir tarihte açıldığı düşünülmektedir.³³ Zira Aydın Vilâyeti'nden Maârif Nezareti'ne Mart 1874 tarihinde gönderilen tahriratta yedi bin İslam hanesinin bulunduğu Tavas Kazası'nda inşa edilen rüşdiye mektebinden bahsedilmektedir.³⁴ Söz konusu tahrirat, yeni açılan mektepte öğretmen olarak kimin görev yapacağıyla alakalıdır. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü, Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'ne mahallî ulemâdan Mehmet Efendi'nin muallim-i sâni tayin edilmesini önermiştir. Fakat Tavas gibi büyük kazalarda inşa edilen mekteplere öncelikle muallim-i evvel³⁵ tayini yaygın uygulama olduğundan ilk olarak Dârümuallimîn-i Rüşdî diplomalı Konyalı Abdüllatif Efendi 1874 senesi maârif bütçesinin beşinci faslının üçüncü maddesine göre aylık altı yüz kuruş maaşla muallim-i evvel tayin edilmiştir. Böylece mektebin ilk Dârümuallimîn-i Rüşdî diplomalı hocası Abdüllatif Efendi olmuştur. Ayrıca okulda eğitime başlandığı tarihten itibaren yerelden bir kişi seksen kuruş maaşla bevâb olarak görevlendirilmiştir. Maârif bütçesinden çeşitli masraflar için mektebe yıllık bin kuruş tahsis edilmiştir. Bu kalemde tahsil edilmek üzere muallimlere harcırah verilmesi de uygun bulunmuştur. İlaveten ihtiyaç duyulan kitapların bir listesi yapılmıştır. Onaylandıktan sonra ihtiyaç duyulan kitap ve risaleler Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne gönderilecektir.³⁶ Netice itibarıyla Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin 1874 yılı ve öncesi bir tarihte kurulduğu anlaşılmakta, Tavas'ın hangi mahallinde bulunduğu ve fizikî yapısı hakkında bilgiye ve görsel malzemeye rastlanamamaktadır.

2. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Eğitim Kadrosu (Heyet-i Talimiyesi)

Mektepteki eğitim kadrosunda kimlerin olduğu hülasa cetvellerinden anlaşılmaktadır. Hülasa cetvellerinde yer alan bilgiler ışığında 1901 yılından 1909 yılına kadar görev yapan muallimler tespit edilmiştir. Muallimlerin ölüm, istifa, tayin gibi sebeplerle değiştikleri görülmektedir.

Mektebe ilk muallim-i evvel olarak 1874 yılında tayin edilen Abdüllatif Efendi'nin 1879 yılında hâlâ görevde olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Abdüllatif Efendi'nin vazifesini 1898 yılına kadar

³² Denizli Sancağı'nın, dolayısıyla Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin bağlı bulunduğu Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Bey 1898 yılından 1903 yılına kadar görevini sürdürmüştür (Necdet Hayta-Uğur Ünal, "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim-Öğretim (1898-1903)", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., (Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007), 451).

³³ Doğanay, *agt*, 132. Tavas Rüşdiyesi'nin eğitim-öğretime ne kadar devam ettiği ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte mekteple ilgili son belge 1912 yılına aittir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT.)*, 384/40).

³⁴ 1869 yılında yayınlanan nizamnâmeye göre rüşdiyeler en az 500 haneli kasabalarda açılacaktır. Dolayısıyla Tavas Kazası'nda rüşdiye mektebi açılması doğaldır (Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 89).

³⁵ Muallim-i evveler, öğretmenlik vazifesi yanı sıra rüşdiye mektebi idaresinden sorumluydular. Okul yönetimine dair her türlü kuralın uygulanmasından ve nizama aykırı her türlü hareketin önlenmesinden mesul tutulmuşlardır. Talebelerin eğitim ve öğretimine dair tüm emir ve talimatların uygulanmasına gayret göstermişlerdir (Mahmut Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, haz. Mustafa Ergün vd., (Ankara: MEB Yayınları, 2002), 297; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, (Ankara: TTK, 2015), 7).

³⁶ BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT.)*, 17/129, lef 1/1.

³⁷ BOA, *MF. MKT.* 64/1, lef 1/1; BOA, *MF. MKT.* 64/50, lef 1/1.

sürdüğü görülmektedir.³⁸ Aralık 1898 tarihi itibariyle yerine Hasan Fehmi Efendi atanmıştır.³⁹ Temmuz 1899 tarihinden itibaren muallim-i evvel olarak Abdurrahman Hilmi Efendi'nin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ 27 Aralık 1903 tarihinde vefat eden Abdurrahman Hilmi Efendi'nin yerine 20 Nisan 1904 tarihinde İbrahim Sabri Efendi atanmıştır. İbrahim Sabri Efendi altı yıl görevde kalmış, 1910 yılında başka rüşdiye mektebine naklen tayin edilmiştir.⁴¹

Mektebe atanan ilk muallim-i sâni Hacı Mustafa Efendi'dir. Hacı Mustafa Efendi 7 Ekim 1876 tarihli tahrirat ile muallim-i sâni tayin edilmiştir.⁴² 1881 yılı itibariyle aynı zamanda mektepte hatt-ı sülüs muallimidir.⁴³ Hacı Mustafa Efendi 1909 yılına kadar hem muallim-i sâni hem hatt-ı sülüs muallimi olarak görev yapmıştır.

Mektepte hüsn-i hatt (rika) muallimi olarak görev yapan iki isim vardır. Rika muallimliğine seçilen Tavas Kazası tahrirat kâtibi Hafız Mehmet Efendi Mart 1882 tarihinde göreve başlamıştır. 1902 yılına kadar görevine devam etmiştir.⁴⁴ 15 Kasım 1902 tarihinde Aydın Vilâyeti'ne müfettiş olarak tayin edildiği için muallimlik görevinden ayrılmıştır.⁴⁵ Hafız Mehmet Efendi'nin mektepten ayrılmasının ardından hüsn-i hatt dersi vermek üzere Tavas Kazası Ziraat Bankası muhasebe kâtibi refiki Mehmet Âkif Efendi tayin edilmiştir.⁴⁶ 1903 yılında görevine başlayan Âkif Efendi 14 Ocak 1905'te vazifesinden ayrılmıştır.⁴⁷

Mektepte eğitim kadrosu dışında başka görevliler de vardır. Bevvâb adı verilen görevli okulun hem temizlik hem kapıcılık işlerini yapmaktadır. Her daim mektepte bulunmak zorunda olan bevvâb, öğrenciler dağıldıktan sonra mektebi süpürmek ve sınıfları temizlemekle görevlidir. Bevvâblar daima kapı önünde durup izinli olmadıkça hiçbir talebenin dışarı çıkmasına izin vermeyecektir. Ayrıca talebenin ayakkabı ve eşyalarını korumakla görevli olup herhangi bir zaiyat olursa mesuliyet kendisinde olacaktır.⁴⁸ Mektepte bevvâb olarak görev yaptığı bilinen tek isim Mustafa Ağa'dır. 1901 yılı itibariyle ismine rastlanan Mustafa Ağa 1909 yılına kadar görevde kalmıştır.

Mektepte görev yapan muallim sayısı en fazla 3, en az 2'dir. Toplam olarak mektepte görev almış muallim sayısı 7'dir. Mektebin öğrenci sayısı en fazla 98'dir. Özellikle 1902-1909 yılları arasındaki süre göz önüne alındığında mektebin talebe sayısı sürekli azalma eğiliminde olmuştur. Hatta talebe sayının 1909 yılında devamsızlık nedeniyle 39'a düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla okulda görev yapan muallimlerin az olmasının öğrenci sayılarına oranla normal olduğu söylenebilir.⁴⁹

³⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, 887.

³⁹ BOA, *MF. MKB.* 85/63; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1317/M. 1899, Def'a 2, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 986. Hasan Fehmi Efendi, kısa bir süre sonra bölgenin iklimine alışmadığı gerekçesi ile Çorlu Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edilmiştir (BOA, *MF. MKB.* 87/100).

⁴⁰ BOA, *MF. MKT.* 458/42, lef 1/2.

⁴¹ BOA, *MF. MKT.* 772/18.

⁴² BOA, *MF. İBT.* 9/43, lef 1/1; BOA, *Maârif Nezâret-i Meclis-i Kebir-i Maârif (MF. MKB.)*, 15/97.

⁴³ BOA, *MF. MKT.* 71/85, lef 1/1; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, 887.

⁴⁴ BOA, *MF. MKT.* 374/18, lef 1/1.

⁴⁵ Fakat 1903 yılı Maârif Salnâmesi'nde mektep rika muallimi olarak Hafız Mehmet Efendi'nin ismi geçmektedir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1321/M. 1903, Def'a 6, (İstanbul: Asır Matbaası), 360).

⁴⁶ BOA, *MF. MKT.* 731/49, lef 10/2; BOA, *MF. MKB.* 113/31.

⁴⁷ BOA, *MF. MKT.* 856/59, lef 1/1.

⁴⁸ Mahmut Cevad, *age*, 304.

⁴⁹ Ayrıca 1896 yılından sonra mektepte tahsil süresi üç yıla düştüğü için talebe sayısı da düşmüştür.

Tablo 1: Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde Görevli Muallimler, Bevvâb ve Talebe Sayıları.

Yıl	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Hatt-ı Muallimi	Sülüs	Hüsn-i Muallimi	Hatt	Bevvâb	Talebe Sayısı
1874	Abdüllatif Efendi						Mevcut ⁵⁰	
1876	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi					Mevcut	
1881	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi				Mevcut	
1882	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	90 ⁵¹
1898	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	65 ⁵²
1899	Hasan Fehmi Efendi ⁵³	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	55 ⁵⁴
1900	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	62 ⁵⁵
1901	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mustafa Ağa	65 ⁵⁶
1902	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mustafa Ağa	75
1903	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Âkif		Mustafa Ağa	72
1904-1905	İbrahim Sabri Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Âkif		Mustafa Ağa	67
1908	İbrahim Sabri Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi				Mustafa Ağa	48
1909	İbrahim Sabri Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi				Mustafa Ağa	39

3. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Müfredatı

Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde okutulan derslerin isimleri, mektebe ait sınav evrakından anlaşılmaktadır. Zaman zaman müfredatta değişiklik yapıldığı görülmekle birlikte mektepte okutulan temel dersler hiç değişmemiştir. Buna göre 1904, 1910 ve 1912 yıllarında müfredatta yer alan ortak dersler *Tecvidli Kur'an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Arapça*,⁵⁷ *hesap, hendese, coğrafya,*

⁵⁰ Açıldığı tarihten itibaren mektepte görevli bir bevvâbın varlığı bilinmekle birlikte ismine 1884 yılına kadar rastlanmamıştır. 1884 yılına ait kayıtlarda bevvâb olarak Ali Ağa'nın, 1887 ve 1888 yıllarında ise Mustafa Ağa'nın ismi geçmektedir (Mithat Aydın, "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Bellekten*, 75/274, (2011), 825). Mustafa Ağa'nın uzun yıllar görevde kaldığı anlaşılmaktadır.

⁵¹ Mektepteki öğrenci sayısı bir sonraki yıl 87'ye düşmüş fakat 1884 yılı itibarıyla 98'e yükselmiştir (Aydın, "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", 825). Buradan hareketle mektepte en fazla öğrencinin bulunduğu yılın 94 talebe ile 1884 yılı olduğu anlaşılmaktadır.

⁵² *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1316/M.1898, Def'a 1, 887.

⁵³ Temmuz 1899 tarihinden itibaren muallim-i evvel Abdurrahman Efendi'dir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1317/M.1899, Def'a 2, 986).

⁵⁴ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1317/M.1899, Def'a 2, 986.

⁵⁵ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1318/M.1900, Def'a 3, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 1097.

⁵⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1319/M.1901, Def'a 4, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 397. Mektepte Eylül 1901 tarihi itibarıyla talebe sayısı yeni kayıtlarla birlikte 77'ye yükselmiştir.

⁵⁷ Rüşdiyelerde okutulan Arapça dersinin içeriği ve öğretim yöntemi hakkında bkz. Kerim Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 20/65, (2016): 313-342.

kıra'at, resim ve hatt dersleridir. Bununla birlikte Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde zaman zaman müfredatta değişiklik yapıldığı gözlemlenmektedir. Zira 1904, 1910 ve 1912 yıllarına ait sınav cetvellerinde ders isimleri farklılık göstermektedir. 1904 yılında mektep müfredatında *ulûm-ı eşyâ, ziraat-ı fenniye* ve *hıfzıssıhha* dersleri yer alırken 1910 ve 1912 yıllarında bu dersler müfredatta yoktur. Yine 1904 ve 1910 yıllarında mektepte *sarf-ı Osmânî, nahv-i Osmânî* ve *nahv-i Arabî* gibi gramer dersleri okutulurken 1912 yılında bu dersler müfredatta yer almamıştır. Yine hatt-ı sülüs dersi sadece 1904 yılında birinci sınıf dersleri arasında bulunmaktadır. Sonraki yıllarda böyle bir derse müfredatta yer verilmemiştir. Buna karşılık 1910 ve 1912 yıllarında müfredatta *malumât-ı medeniyye, malumât-ı fenniye* ve *Fransızca* dersleri eklenmiştir. Söz konusu yıllarda tarih dersi *tarih-i İslam, tarih-i Osmanî, tarih-i umumî* gibi adlarla farklı dönemleri kapsayan içeriklerle yer almıştır.⁵⁸

Tablo 2: 1904 Yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler

Birinci Sene ⁵⁹	İkinci Sene	Üçüncü Sene ⁶⁰
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Ahlâk	Ahlâk	İlm-i Ahlâk
Arabî	Arabî	Nahv-i Osmanî
Sarf-ı Osmanî	Fârisî	Arabî
Hesap	Sarf-ı Osmanî	Fârisî
Coğrafya	Tarih-i İslam	Hesap
Ulûm-ı Eşyâ	Hesap	Hendese
Usul-i Kıra'at	Coğrafya	Coğrafya
Hatt-ı Rika	Ulûm-ı Eşyâ	Ulûm-ı Eşyâ
Hatt-ı Sülüs	İmlâ ve Kıra'at	Ziraat-ı Fenniye
Resim	Resim	Tarih-i Osmanî
	Hüsn-i Rika	Hıfzıssıhha
		İmlâ ve Kıra'at
		Resim
		Hüsn-i Hatt

1904 yılı sınav evrakına göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören öğrenci sayısı birinci sınıfta 35, ikinci sınıfta 16, üçüncü sınıfta 12 kişi olmak üzere toplam 63 kişidir. Mektep müfredatında her üç sınıfta da *tecvidli Kur'an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, ahlak, Arapça, hesap, coğrafya, ulûm-ı eşyâ* derslerine yer verilmiştir. Birinci ve ikinci yıl gramer dersi olarak *sarf-ı Osmanî* yer almıştır. İkinci ve üçüncü sınıfta derslere *Farsça* eklenmiştir. Üçüncü sınıfta *ziraat-ı fenniye ve hıfzıssıhha* derslerine yer verilmiştir. İkinci sınıfta *İslam tarihi* dersi alan öğrenciler üçüncü sınıfta *Osmanlı tarihi* dersini görmüşlerdir. Güzel yazı dersi olarak *hatt* derslerine her sınıfta farklı adlarla yer verilmiştir.

⁵⁸ Rüşdiye mektepleri müfredatında yer alan tarih derslerinin içerikleri ve okutulan ders kitapları hakkında bkz. Özlem Gümüşer, "1869'dan 1913'e Kadar Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017).

⁵⁹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

⁶⁰ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1.

Tablo 3: 1910 Yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁶¹

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Sarf-ı Osmanî	Sarf-ı Osmanî	Nahv-i Arabî
Kıra'at	Kıra'at	Kıra'at
Arabî	Farisî	Farisî
Hesap	Arabî	Arabî
Tarih-i İslam	Hendese	Hesap
Coğrafya	Hesap	Hendese
Malumât-ı Fenniye	Tarih-i Umumî	Tarih-i Umumî
Hatt-ı Rika	Coğrafya	Coğrafya
İmla	Malumât-ı Medeniyye	Malumât-ı Medeniyye
	Fransızca	Fransızca
	Malumât-ı Fenniye	Malumât-ı Fenniye
	Hatt-ı Rika	Hatt-ı Rika
	İmla	İmla
	Resim	Resim

1910 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde birinci sınıfta 21, ikinci sınıfta 7, üçüncü sınıfta 3 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin sorumlu olduğu dersler 1904 yılında okutulan derslere göre farklıdır. Müfredatda 1910 yılı itibariyle değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Yılsonu sınav evrakına göre *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid*, *ulûm-ı dîniye*, *kıra'at*, *Arapça*, *hesap*, *coğrafya*, *malumât-ı fenniye*, *hatt-ı rika* ve *imla* dersleri 1910 yılında birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda okutulan ortak derslerdir. Bu derslere ilave olarak birinci sınıfta *sarf-ı Osmanî* ve *İslam tarihi* derslerine yer verilmiştir. 1910 yılında ikinci sınıf öğrencileri yukarıda adı geçen ve her üç sınıfta da okutulan derslere ilave olarak *sarf-ı Osmanî*, *Farsça*, *hendese*, *malumât-ı medeniyye*, *tarih-i umumî* ve *Fransızca* derslerinden mesul olmuştur.

Tablo 4: 1912 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁶²

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Türkçe Sarf İmlâ ve Kıra'at	Hesap	Hesap
Hesap	Fârisî	Fârisî
Malumât-ı Fenniye	Hendese	Hendese
Arabî	Türkçe Sarf İmlâ ve Kıra'at	Türkçe İmlâ ve Kıra'at
Tarih	Arabî	Arabî
Coğrafya	Tarih	Tarih
Hatt	Coğrafya	Coğrafya
	Malumât-ı Medeniyye	Malumât-ı Medeniyye
	Fransızca	Fransızca
	Malumât-ı Fenniye	Malumât-ı Fenniye
	Resim	Resim
	Hatt	Hatt

⁶¹ BOA, MF. İBT. 278/1.

⁶² BOA, MF. İBT. 384/40, lef 1/1.

1912 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde öğrenim gören öğrenci sayısı toplam 39 kişidir. Sınav evrakından anlaşıldığı kadarı ile birinci sınıfta okuyan 21 öğrenci *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid, ulûm-ı dîniye, Türkçe sarf imlâ ve kıra'at, hesap, malumât-ı fenniye, Arapça, tarih, coğrafya ve hatt* derslerinden sorumludur. İkinci sınıfta öğrenim gören 12 öğrencinin almak zorunda olduğu dersler *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid, ulûm-ı dîniye, hesap, Farsça, hendese, Türkçe sarf imlâ ve kıra'at, Arapça, tarih, coğrafya, malumât-ı medeniye, Fransızca, malumât-ı fenniye, resim ve hatt* dersleridir. Üçüncü sınıfta okuyan 6 öğrencinin sorumlu olduğu dersler, ikinci sınıf dersleri ile tamamen aynıdır. Birinci sınıf derslerine ilave olarak ikinci ve üçüncü sınıf müfredatına *malumât-ı medeniye, Fransızca, resim, hendese* dersleri eklenmiştir.

4. Hülâsa Cetvellerine Göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Muallim ve Talebeleri (1901-1909)

Rüşdiyelerde görev yapan muallim ve müstahdemlerin devam durumları ile öğrenci mevcuduna dair bilgilerin yer aldığı hülâsa cetveli adı verilen çizelgelerin her üç ayda bir muallim-i evveller tarafından hazırlanması zaruri idi.⁶³ Hazırlanan bu cetveller maârif müdürleri vasıtasıyla Maârif Nezareti'ne takdim edilmiştir.⁶⁴ Ayrıca söz konusu cetvellerin en alt kısmında mekteplerin üç aylık durumu, ilerleme ya da gerileme sebepleri ile ihtiyaçları hakkında hem cetveli hazırlayan muallim-i evveller hem de Maârif müdürleri tarafından bilgi verilmiştir.⁶⁵ Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait 1901-1909 yılları arasında tanzim edilen hülâsa cetvellerinden anlaşıldığı kadarı ile mektebin eğitim kadrosunda her zaman mutlaka en az iki muallim (muallim-i evvel ve muallim-i sâni) ve bir bevâb bulunmuştur.

Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait 16 Eylül 1901 tarihli ilk hülâsa cetveli muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından hazırlanmıştır.⁶⁶ 1901 yılı Haziran, Temmuz, Ağustos aylarına ait olan cetvelde Abdurrahman Hilmi Efendi, okulun gelişimine devam ettiğini ve her hangi bir ihtiyacı olmadığını dile getirmiştir. Cetvelden anlaşıldığı kadarı ile üç aylık dönemde okulda eğitim gören öğrenci sayısı toplam 62'dir. Bu üç aylık süreçte okula yeni kaydolan öğrenci yoktur. Buna karşılık Haziran ayında bir kişi okulu terk etmiştir. Yine aynı cetvele göre okulun eğitim kadrosunda üç öğretmenin, hizmet kadrosunda bir hademenin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ Söz konusu cetvel Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi tarafından 8 Kasım 1901 tarihinde imzalanmıştır. Nâilî Efendi okulda imtihanların yapıldığını ve sonrasında okul tatil edildiğinden herhangi bir vukuatın olmadığını not düşmüştür.⁶⁸

⁶³ Mahmut Cevad, *age*, 299.

⁶⁴ II. Abdülhamid dönemi Osmanlı eğitim sisteminde vilâyet maârif müdürlerine geniş yetkiler verilmiştir. 1896 tarihli talimat ile muallim, memur ve bevâp atamalarının vilâyet maârif müdürleri tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Maârif müdürleri, sorumluluğu üzerlerine almak ve durumu mutlaka Maârif Nezareti'ne rapor etmek koşulu ile memuriyetlerine devam konusunda mahzur gördükleri kişileri işten uzaklaştırma yetkisine sahiptiler. Ayrıca rüşdiye mekteplerinde vazifeli muallim, memur ve bevâplar doğrudan Maârif Nezareti ile yazışma hakları olmadığından her türlü istek ve taleplerini vilâyet maârif müdürleri aracılığı ile iletmışlerdir (Ünal, *age*, 6; Mahmut Cevad, *age*, 297).

⁶⁵ Rüşdiye muallimlerinin her üç ayda bir Maârif Nezâreti'ne göndermekle yükümlü oldukları bu evrakın üst kısmında şu ibare yer almaktadır; "Muallimîn ve müstahdemînin devamlarına ve şâkirdânın mevcûduna dâir her üç ayda bir def'a mekâtib-i rüşdiye muallimlerinin maârif müdürü vâsıtasıyla nezâret-i celîleye takdîme mecbûr oldukları hülâsa cedvelidir." (BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1).

⁶⁶ BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1.

⁶⁷ Bu dönemde mektepte okutulan dersler ve sorumlu muallimlerin adlarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

⁶⁸ BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1.

Tavas Erkek Rüşdiyesi 1901 yılı Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait üç aylık hülasa cetvelinden toplam öğrenci sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Eylül ayı itibariyle mektepten 10 öğrenci ayrılmış, fakat buna karşılık mektebe 25 yeni öğrenci kaydolmuştur. Dolayısıyla mektebin öğrenci sayısı toplamda 77'ye yükselmiştir. Öğrenci sayılarında Ekim ve Kasım aylarında bir değişiklik olmamıştır. Okulda görev yapan muallim ve müstahdemler bir önceki dönemle aynıdır. Bu muallim ve müstahdemlerin devamsızlık yaptıkları her hangi bir gün yoktur. Muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından 16 Aralık 1901, Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi tarafından 30 Ocak 1902 tarihlerinde mühürlenmiş cetvelin son kısmında Hilmi Efendi'nin notu yer almaktadır. Buna göre üç aylık süreç içerisinde mektebin döşemeleri küçük bir tadilatla değiştirilmiş, buna dair masraflar mektebin küçük giderleri için ayrılan paradan karşılanmıştır.⁶⁹

1901 yılı Aralık ve 1902 yılı Ocak ve Şubat aylarına ait hülasa cetveline göre eğitim ve hizmetli kadrosunda görev yapan isimler yine aynıdır. Bu görevlilerin her hangi bir devamsızlık durumları söz konusu değildir. Aralık ve Şubat aylarında birer öğrenci mektepten ayrılmıştır. Dolayısı ile mektebin öğrenci sayısı 1902 yılı Şubat ayı itibariyle 74'e düşmüştür. Muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi 16 Mart 1902 tarihinde imzaladığı cetvelin son kısmında mektebin eğitime sorunsuz devam ettiğini ve devlet sayesinde bir şeye ihtiyaç duyulmadığını dile getirmiştir. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi ise 12 Nisan 1902 tarihinde mektebin eğitim ve idarî işlerinin sorunsuz devam ettiğini beyan etmiştir.⁷⁰

Bundan sonra hazırlanan cetvel 1902 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına aittir.⁷¹ Buna göre Haziran ayında mektepten 2 öğrenci ayrılmıştır ve mektebin öğrenci sayısı 70'e düşmüştür.⁷² Temmuz ve Ağustos aylarında öğrenci sayılarında değişiklik olmamıştır. Eğitim ve hizmet kadrosu da değişmemiştir. Bu kadroların devamsızlığı yoktur. Abdurrahman Hilmi Efendi, bu üç aylık dönemde de bir ihtiyaçlarının olmadığını ifade etmiştir. Maârif Müdürü Nâilî Efendi ise tatil zamanına denk geldiği için değerlendirilecek bir şey olmadığını belirtmiştir.⁷³ 1902 yılı Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait cetvelden anlaşıldığı kadarı ile eğitim kadrosunda bir değişiklik olmuştur. Şöyle ki hüsn-i hatt muallimi Mehmet Efendi Aydın Vilâyeti'ne müfettiş olarak görevlendirildiği için 15 Kasım 1902 tarihi itibariyle görevinden istifa etmiştir. Bunun dışında mektepte görev yapan diğer muallimler ve hizmetlilerle ilgili bir değişiklik yoktur. Bu üç aylık dönem içerisinde Ekim ayında mektebe kayıt olan bir öğrenci ile birlikte öğrenci mevcudu 74'e yükselmiştir.⁷⁴

Mektebe ait bir sonraki hülasa cetveli 16 Haziran 1903 tarihlidir. Dolayısıyla söz konusu cetvelde 1903 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarına ait bilgiler yer almaktadır. Buna göre istifa eden hüsn-i hatt muallimi Mehmet Efendi yerine Âkif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mektebin diğer kadrolarında değişiklik yoktur. Öğrenci sayısı 1903 yılı Mart ayı itibariyle 72 kişi

⁶⁹ BOA, MF. İBT. 111/2, lef 1/1.

⁷⁰ BOA, MF. İBT. 117/24, lef 1/1.

⁷¹ Mektebin 1902 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait hülasa cetveline rastlanmamıştır.

⁷² Muhtemelen önceki üç aylık dönemde de 2 öğrenci mektebi terk etmiştir. Aksi halde 1902 yılı Temmuz ayı itibariyle öğrenci sayısının 72 olması gerekmektedir. Diğer yandan kıyas yapmak gerekirse aynı aylarda Denizli İnas Rüşdiye Mektebi'nde 103 öğrenci eğitim görmektedir (BOA, MF. İBT. 130/28, lef 1/1).

⁷³ BOA, MF. İBT. 130/28, lef 2/1.

⁷⁴ BOA, MF. İBT. 130/50, lef 1/1. Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait hülasa cetvellerinde öğrenci sayıları ile ilgili bir tutarsızlık olduğu tespit edilmiştir. Zira bir önceki cetvelde 1902 yılı Ağustos ayı itibariyle mektebin öğrenci sayısı 70 iken 1902 yılı Eylül ayı itibariyle bu sayının 73 olduğu kaydedilmiştir.

olarak kaydedilmiştir.⁷⁵ Nisan ayında bir öğrencinin mektepten ayrılması ile sayı 71'e düşmüştür. Evrakı mühürleyen muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi ve Maârif Müdürü Nâîlî Efendi'nin mektebin durumu hakkında herhangi bir açıklaması olmamıştır. Bununla birlikte muallim-i evvel Abdurrahman Efendi devlet sayesinde hiçbir ihtiyaçları olmadığını, hemen hemen mühürlediği her evrakta vurgulamıştır.⁷⁶

1903 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait hülâsa cetveline göre Haziran ayı itibariyle bir öğrenci mektebi terk etmiştir. Böylelikle öğrenci sayısı 71'e düşmüştür. Temmuz ve Ağustos aylarında tatil dolayısıyla öğrenci sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 16 Eylül 1903 tarihinde muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından mühürlenmiş evrakta mektebin bir ihtiyacı olmadığı ifade edilmiştir. Maârif Müdürü Nâîlî Efendi ise söz konusu cetvelin tutulduğu aylar imtihanlar ve yaz tatili dönemine denk geldiği için dikkate değer bir şey olmadığını belirtmiştir.⁷⁷

1903 yılı Aralık, 1904 yılı Ocak ve Şubat aylarına ait üç aylık hülâsa cetvelinde bazı hususlar dikkat çekmektedir. Buna göre öncelikle eğitim kadrosunda bir değişiklik söz konusudur. 27 Aralık 1903 tarihinde muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi vefat etmiştir. Dolayısıyla hülâsa cetveli, muallim-i sâni ve aynı zamanda hatt-ı sülûs muallimi olan Hacı Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Bir diğer husus her iki dini bayramın bu döneme rastlamasıdır. Bu nedenle Aralık ve Ocak aylarında bayrama denk gelen günlerde okulda eğitim-öğretim tatil edilmiştir. Öğrenci sayısının 1904 yılının ilk ayları itibariyle 69 kişi olduğu görülmektedir.⁷⁸

Mektebe ait 1904 yılı sonu ve 1905 yılı başları itibariyle hazırlanmış olan cetvel Aralık, Ocak ve Şubat aylarını kapsamaktadır. Bu cetvelde yer alan verilerden vefat eden muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi'nin yerine İbrahim Sabri Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır. Eğitim kadrosunda sadece iki kişinin olduğu dikkat çekmektedir. Bunlar muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni Hacı Mustafa Efendi'dir. Diğer muallimlerin durumu hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Bevvâb Mustafa Ağa görevine devam etmektedir. 1905 yılının ilk aylarına rastlayan bayram günleri nedeni ile okul, eğitim ve öğretimine ara vermiştir. 1904 yılı sonu itibariyle mektepte eğitim gören öğrenci sayısı 67 iken, 1905 yılı Ocak ve Şubat aylarında ikişer kişinin mektepten ayrılması ile sayı 63'e düşmüştür. Cetvel 21 Mart 1905 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri ile muallim-i sâni ve hatt-ı sülûs muallimi Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Her iki muallim açıklama kısmında önemli bir hususu dile getirmiştir. Öncelikle muallimler, kaza ahalisinin eğitim gibi bir nimetin sayısız faydalarını idrak edemediğinden şikâyet etmişlerdir. Zira mektebe kayıtlı öğrencilerin bir kısmı okula devam etmeyip sokaklarda haylazlık yapmaktadır. Oysa ki öğrencilerin mektebe devam zorunlulukları vardır.⁷⁹ Öğrencilerin devamsızlıkları defalarca velilerine, hatta kaymakamlığa haber verilmiş, öğrencilerin devamının sağlanması rica edilmiştir. Fakat bütün çabalara rağmen her iki taraftan beklenen destek alınamamıştır. Öğrencilerin bu durumu mektebin nizamına zarar vermektedir. Dolayısıyla okulda eğitimin sekteye uğramaması için idareden medet umulmuştur. Yerel hükümetin yardımı olmadan bir ilerleme sağlanamayacağı aşikârdır. Hülâsa cetvelini 25 Nisan 1905 tarihinde mühürleyen

⁷⁵ Muhtemelen Aralık, Ocak ve Şubat aylarında yani bir önceki dönemde iki öğrenci kaydını sildirmiştir. Veyahut öğrenci sayılarına dair bir yazım ya da hesap hatası yapılmıştır.

⁷⁶ BOA, MF. İBT. 138/118, lef 5/1.

⁷⁷ BOA, MF. İBT. 145/74, lef 1/1.

⁷⁸ BOA, MF. İBT. 146/83, lef 2/1.

⁷⁹ Mahmut Cevad, *age*, 301.

Maârif Müdürü Nâilî Efendi de talebelerin devamsızlığına bir çare bulunması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰

1905 yılı Mart, Nisan ve Haziran aylarına ait cetvele göre mektepte eğitim kadrosunda hâlâ iki muallim görev yapmaktadır. 1905 yılı Mart ayı itibariyle mektepten 2 öğrenci ayrılmış, talebe sayısı 62 olmuştur. Nisan ayında 1, Mayıs ayında 3 kişinin ayrılması ile talebe sayısı 58'e düşmüştür. Cetveli 19 Haziran 1905 tarihinde mühürleyen iki muallim⁸¹, öğrencilerin devamsızlığı konusunda önceki serzenişlerini tekrarlamıştır. Muallimler okulun eğitim-öğretim araçları bakımından eksiği olmadığını, hatta mükemmel olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat buna karşılık yerel hükümetin gerek rüşdiye gerek ibtidâiyelere hiçbir yardımda bulunmadığını dile getirmişlerdir. Bu yüzden her iki eğitim kurumunda gün geçtikçe devamsızlık oranının arttığına ve bu durumun eğitim sistemine zarar verdiğine vurgu yapmışlardır. Eğitimin ilerlemesi için yerel hükümete büyük görev düştüğü, gerekirse öğrencilerin kaymakamlığa çağrılıp tembih edilerek devam problemlerinin çözülmesi istenmiştir. Muallimlerin zihninde problemin ancak bu şekilde bir uygulamayla çözüleceği inancı hâkimdir. Maârif Müdürü Nâilî Efendi de öğrenci devamsızlıkları konusunda değerlendirmeler yapmıştır. Talebelerin muntazam şekilde mektebe devam etmelerinin sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu meselenin tamamen çözüme kavuşturulması hususunda kaymakamlığa çok fazla görev düşmektedir.⁸²

1908 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait hülâsa cetveli 15 Haziran 1908 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Muallimler, mektebin devlet sayesinde ilerleme kaydettiğini ve bir ihtiyacı olmadığını dile getirmişlerdir. Bununla birlikte rüşdiye ve iptidâi mektebi talebeleri sayısının giderek azalmakta ve kaymakamlık tarafından bu durumun sebeplerinin araştırılmakta olduğu ilaveten belirtilmiştir. Eğer bu çalışmalar başarılı olursa öğrenci sayısının azalması konusu bir çözüme kavuşturulmuş olacaktır. Cetvele göre 1908 yılı Mart ayı itibariyle 4 öğrenci okulu terk etmiş ve böylelikle öğrenci sayısı 45'e düşmüştür. Bununla birlikte Mayıs ayında mektebe 3 yeni öğrencinin kaydolmasıyla öğrenci sayısı 48'e yükselmiştir.⁸³

Mektebe ait son hülâsa cetveli 17 Mart 1909 tarihlidir. Aralık, Ocak ve Şubat aylarına ait cetvelden anlaşıldığı kadarıyla mektebin öğrenci sayısı epey azalmıştır. Aralık ayında 2 öğrencinin okulu terk etmesiyle mevcut 40'a düşmüştür. Hatta Ocak ayında 1 öğrencinin daha okulu terk etmesiyle sayı 39'a kadar gerilemiştir. Okulda görev yapan eğitim ve hizmet kadrosunda görev yapanların mesailerini terk ettikleri bir güne rastlanmamaktadır. Sadece Aralık ayında bayram tatili süresince okulda eğitim-öğretime ara verilmiştir. Bu son hülâsa cetveli muallimler dışında yerel görevliler tarafından da mühürlenmiştir. Bunlar arasında Tavas kaymakamı İsmail Hakkı Efendi, müftü Mevlid Sadreddin Efendi, mal müdürü Yusuf Ziyaeddin Efendi, tahrîrat kâtibi ve azalar yer almaktadır. Buna göre mektebin eğitim-öğretim anlamında ilerleme göstermekte olduğu beyan edilmiştir. Fakat bu seneye gelinceye kadar mektebe esas olan ibtidâi mekteplerinin herhangi bir geliri olmamasından dolayı yüzer kuruluş maaşla yerel hocalarla idare edilmişlerdir. Bu kişiler eğitim usullerine aşına olmadıklarından kaliteli bir eğitim vermeleri mümkün değildir. Bu sebeple sekiz-dokuz senede yetiştirebildikleri üç-dört öğrencinin bilgilerinin çok fazla olmadığı düşünülmektedir. Tabi bu durum rüşdiye mektebine de sirayet etmektedir. Ne var ki 1909 yılı

⁸⁰ BOA, MF. İBT. 160/38, lef 3/1.

⁸¹ Muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni ve hatt-ı sülûs muallimi Mustafa Efendi.

⁸² BOA, MF. İBT. 162/62, lef 1/1.

⁸³ BOA, MF. İBT. 213/80, lef 1/1.

itibariyle ibtidâiye mektebi, maârif komisyonu reisinin himmetleriyle bir derece ilerlemeye başladığından aşama aşama rüşdiye mektebinin de düzenli olarak ilerleme kaydedeceği ümit edilmektedir.⁸⁴

5. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde Yılsonu Sınavlarına Giren Talebelerin Başarı Durumları

Taşra rüşdiyelerinde öğrenim gören talebelere uygulanacak imtihanların esasları Maârif Nizamnâmesi'nin 154. ve 155. maddelerinde belirtilmiştir. İstanbul'daki rüşdiyelere göre taşra rüşdiyelerinde daha sade bir imtihan usulü gerçekleştirilmiştir. Buna göre imtihanlarda verilen notların dereceleri merkez ve taşrada farklılık göstermektedir. Diğer yandan birinci sınıfta üç, diğer sınıflarda iki kez ard arda sınıf tekrarı yapmak zorunda kalan öğrencilerin mekteple ilişkisi kesilmiştir.⁸⁵

Taşrada bulunan rüşdiye mektepleri muallimleri sınavlardan sonra senede bir defa talebelerin hangi dersten kaç puan aldığını gösteren bir imtihan cetveli hazırlamak zorundadır. Mektep muallimleri tarafından mühürlenmiş imtihan cetvelerinde derslerin isimlerine de yer verilmiştir. Söz konusu cetveler en son yerel idareciler tarafından onaylandıktan sonra maârif müdürleri aracılığı ile Maârif Nezareti'ne gönderilmektedir.⁸⁶ Bu anlamda mektepte öğrenim gören öğrencilerin isimleri ile aldıkları dersleri bitirme sınavı evrakında görmek mümkündür. Söz konusu sınav evraklarına talebelerin yıl boyunca öğrenim gördükleri derslerin yılsonu sınavlarından aldıkları puanlar yazılmıştır. Sınavda puanlama 1-10 sayıları arasında yapılmıştır. Sınavlarda üstün başarı gösteren talebeler, derecesine göre verilen belgelerle mükâfatlandırılmıştır. Cetvelde talebelerin bir üst sınıfa geçip geçemedikleri bilgisine de yer verilmiştir.⁸⁷ Bunun yanı sıra talebelerin yaşları ve doğum yerlerinin belirtildiği de olmuştur. Örneğin Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin 1909-1910 ders yılına ait sınav cetvelinde talebelerin hangi dersten ne kadar puan aldığının yanı sıra doğum yerleri de belirtilmiştir. Buna göre talebelerin -bir kişi hariç- hepsinin Yarengümeli olduğu görülmektedir. Sadece Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi Buldan doğumludur.⁸⁸

1904 yılı sınav cetveline göre mektepte toplam öğrenci sayısı 63'tür. Birinci yıl derslerinden mesul 35 öğrenci yılsonu sınavına girmiştir. Bu öğrencilerin yaş ortalaması 12-15 yaş aralığındadır. Öğrencilerden Kalaycı Alizade Mehmet Efendi *mükâfat-ı ûlâ* ile Emin Ağazade Ahmet Efendi *mükâfat-ı sâni* ile bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. Hacı Eminzade Bekir Efendi'ye *zîkr-i cemîl-i evvel*, Abdullahzade Abdullah Efendi'ye *zîkr-i cemîl-i sâni* mükâfat belgeleri verilmiştir. Talebelerden 13 kişi imtihanda başarılı olamamış ve sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır. Kalan 9 kişi sınava iştirak etmediği için aynı sınıfa tekrar etmek durumundadır. Diğer 9 öğrencinin durumu hakkında imtihan cetvelinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁸⁹ İkinci sınıf derslerinden mesul olan 16 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin yaş aralığı 13-15'tir. Bunlardan Ömer Efendizade Hamdi Efendi *mükâfat-ı ûlâ*, Mahmut Efendizade Faik Efendi *zîkr-i cemîl-i evvel*, Hüseyin Efendizade Rıza Efendi *zîkr-i cemîl-i sâni*, Emin Ağazade Ahmet

⁸⁴ BOA, MF. İBT. 231/99, lef 1/1.

⁸⁵ Ünal, *age*, 13-14.

⁸⁶ Mahmut Cevad, *age*, 299.

⁸⁷ Mahmut Cevad, *age*, 302.

⁸⁸ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2.

⁸⁹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

Efendi *mükâfât-ı sâni* almaya hak kazanmıştır. 3 kişinin yılsonu imtihanına katılmadığı anlaşılmakta iken kalan talebelerin sınav durumları hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.

1904 yılında mektepte üçüncü yıl derslerinden imtihana giren 12 talebe mevcuttur. Bu öğrencilerin yaş aralığı 14-15'tir. Bunlardan Hacı Mustafa Ağazade Ali Efendi *mükâfât-ı ulâ*, Süleyman Ağazade Ömer Efendi *mükâfât-ı sâni*, Ali Ağazade Mehmet Efendi *zîkr-i cemîl-i evvel*, Emin Ağazade Hüseyin Efendi *zîkr-i cemîl-i sâni* belgesi almaya hak kazanmıştır. Cetvelde sınıfın diğer öğrencilerinin durumu hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.⁹⁰

1904 yılına ait sınav cetveli muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi, muallim-i sâni ve hatt-ı sülüs muallimi tarafından 8 Temmuz 1904 tarihinde mühürlenmiştir. 10 Temmuz 1904 tarihinde kaza idare meclisinin seçilmiş 3 azası, tahrirat kâtibi, mal müdürü, müftü, naib ve kaymakam tarafından mühürlenerek bilgilerin doğruluğu tasdik edilmiştir.⁹¹

Tablo 5: 1904 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri⁹²

Birinci Yıl Talebelerinin İsimleri	İkinci Yıl Talebelerinin İsimleri	Üçüncü Yıl Talebelerinin İsimleri
Kalaycı Alizade Mehmet Efendi	Hacı Mustafa Ağazade Ali Efendi	Ömer Efendizade Hamdi Efendi
Emin Ağazade Ahmet Efendi	Süleyman Ağazade Ömer Efendi	Mahmut Efendizade Faik Efendi
Hacı Eminzade Bekir Efendi	Ali Ağazade Mehmet Efendi	Hüseyin Efendizade Rıza Efendi
Abdullahzade Abdullah Efendi	Emin Ağazade Hüseyin Efendi	Emin Ağazade Ahmet Efendi
Salih Efendizade Hilmi Efendi	Hacı İsmail Ağazade Ömer Efendi	Şakir Efendizade İsmet Efendi
Rıza Efendizade Necmeddin Efendi	Hacı Süleyman Ağazade Ali Efendi	Hacı Mehmet Ağazade Hasan Efendi
Ömer Beyzade Mehmet Efendi	Osman Ağazade Salih Efendi	Hacı Hüseyin Ağazade Ahmet Efendi
Hacı Hasan Ağazade Hasan Efendi	Alizade Hasan Hüseyin Efendi	Emin Ağazade Nuri Efendi
Süleyman Ağazade Ali Efendi	Hüseyin Ağazade Halil Efendi	Süleyman Ağazade Hasan Efendi
Ömer Efendizade Habib Efendi	Ali Beyzade Naim Efendi	Hacı Mehmet Ağazade Emin Efendi
Süleyman Ağazade İsmail Efendi	Kafadarzade Osman Efendi	Emin Ağazade Hüseyin Efendi
Sarı Hafızade Abdullah Efendi	Emin Ağazade Mehmet Efendi	Yusuf Ağazade Osman Efendi
Kadir Ağazade Yusuf Efendi	Hüseyin Ağazade Mehmet Efendi	
Mustafa Alizade İsmail Efendi	Ali Beyzade Mustafa Efendi	
Kalaycı Hüseyinzade Mehmet Efendi	Abdullah Onbaşızade M. Efendi	
Artazzade Osman Efendi	Kopuz Hasanzade Yusuf Efendi	
Ömerzade Abdülfettah Efendi		
Ali Çavuşzade İbrahim Efendi		
Çulhazade Mustafa Efendi		
Emin Hafızade Osman Efendi		
Batmazade Halid Efendi		
Yörük Alizade Veli Efendi		
Ali Efendizade Ahmet Efendi		
Afşarlzade Mehmet Efendi		
Kalaycı Alizade Hüseyin Efendi		
Hacı Bekirzade Mehmet Efendi		
Râfi Efendizade Hâki Efendi		
Emin Hafızade Mehmet Efendi		
Osman Ağazade Emin Efendi		
Sarızade Ömer Efendi		
Hafız Hüseyin Efendizade S. Efendi		
Hacı Ahmet Ağazade Bekir Efendi		
Bektaşzade Süleyman Efendi		
Tongazade Bekir Efendi		
Karaağaçlı Mustafa Efendi		

⁹⁰ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1.

⁹¹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

⁹² BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1; BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

1910 yılı itibariyle mektepte eğitim gören öğrenci sayısı 31'dir. Sınav cetvelinden anlaşıldığı üzere 1910 yılında mektebe kayıtlı talebelerin yaşları hemen hemen birbirine yakındır. Birinci yılda 10-17,⁹³ ikinci yılda 13-16, üçüncü yılda 14-17 yaş aralığında talebeler bulunmaktadır.⁹⁴ 1910 yılına ait sınav evrakında öğrencilerin imtihanlar neticesinde aldıkları notlar yazılıdır. Buna göre birinci sınıfa giden 21 öğrenciden sadece sekizi terfi almıştır. Mehmet Ağazade Ahmet Efendi, Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi, Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi, Hacı Ali Efendizade Faik Efendi, Hacı Ali Ağazade Mehmet Efendi, Mustafa Ağazade Mehmet Efendi, Osman Ağazade Mercan Efendi, Ahmet Efendizade Ağâh Efendi sınavlarda başarılı olmuş ve bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. 1910 yılında mektepte öğrenim gören 31 öğrenciden 6'sı sınavlardan aldıkları düşük puanlar neticesinde sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır.⁹⁵ Geri kalan 7 öğrenci mazeretsiz sınava girmediklerinden sınıfta bırakılmışlardır.⁹⁶ Mektebin ikinci sınıf öğrencilerinden ise sadece 3 kişi⁹⁷ sınavlarda başarılı olmuş ve bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. Geriye kalan 4 kişi ise çeşitli gerekçelerle sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır. Hacı Ali Ağazade Halil İbrahim Efendi beş dersten, Hafız Süleyman Efendizade İbrahim Efendi yedi dersten sıfır puan aldığı için sınıfta kalmıştır. İbrahim Çavuşzade Yusuf Efendi ve Mehmet Ağazade Hasan Efendi adlı öğrenciler mazeretsiz sınava girmediklerinden sınıfta bırakılmışlardır. Üçüncü sınıftan 2 öğrenci⁹⁸ terfi alarak sınıfı geçmeye ve mezun olmaya hak kazanmıştır. Mehmet Ali Ağazade Halil Efendi ise mazeretsiz sınavlara girmediği için sınıfta kalmıştır.

Tablo 6: 1910 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri⁹⁹

Birinci Yıl Talebelerinin İsimleri	İkinci Yıl Talebelerinin İsimleri	Üçüncü Yıl Talebelerinin İsimleri
Mehmet Ağazade Ahmet Efendi	Hacı Bekir Ağazade Ali Efendi	Halil Efendizade Hasan Efendi
Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi	Hacı Mustafa Ağazade Abdullah Efendi	Bekir Çavuşzade Ahmet Efendi
Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi	Şakir Ağazade Hakkı Efendi	Mehmet Ali Ağazade Halil Efendi
Hacı Ali Efendizade Faik Efendi	Hacı Ali Ağazade Halil İbrahim Efendi	
Hacı Ali Ağazade Mehmet Efendi	Hafız Süleyman Efendizade İbrahim Efendi	
Mustafa Ağazade Mehmet Efendi	İbrahim Çavuşzade Yusuf Efendi	
Osman Ağazade Mercan Efendi	Mehmet Ağazade Hasan Efendi	
Ahmet Efendizade Ağah Efendi		
Halil Efendizade Mehmet Efendi		

⁹³ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2

⁹⁴ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1.

⁹⁵ Halil Efendizade Mehmet Efendi, Ahmet Ağazade Tahir Efendi, İsmail Efendizade Hamdi Efendi, Sinan Dedeade Ahmet Efendi, Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi ve Osman Ağazade Ali Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2).

⁹⁶ Emin Ağazade Ali Efendi, Emin Ağazade Yakup Efendi, Mustafa Ağazade Hüseyin Efendi, Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi, İsmail Efendizade Mehmet Emin Efendi, Hüseyin Ağazade Süleyman Efendi, Hacı Mehmet Efendizade Abdullah Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2).

⁹⁷ Hacı Bekir Ağazade Ali Efendi; Hacı Mustafa Ağazade Abdullah Efendi, Şakir Ağazade Hakkı Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1).

⁹⁸ Halil Efendizade Hasan Efendi ve Bekir Çavuşzade Ahmet Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1).

⁹⁹ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1.

Ahmet Ağazade Tahir Efendi
İsmail Efendizade Hamdi Efendi
Sinan Dedeade Ahmet Efendi
Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi
Osman Ağazade Ali Efendi
Emin Ağazade Ali Efendi
Emin Ağazade Yakup Efendi
Mustafa Ağazade Hüseyin Efendi
Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi
İsmail Efendizade Mehmet Emin
Efendi
Hüseyin Ağazade Süleyman Efendi
Hacı Mehmet Efendizade Abdullah
Efendi

Tabloya göre 1910 yılında mektepte 1. sınıfta 21 öğrenci, 2. sınıfta 7 öğrenci, 3. sınıfta ise sadece 3 öğrenci ile toplamda 31 öğrenci bulunmaktadır. Söz konusu sınav cetveli 23 Haziran 1910 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ve beş mümeyyiz tarafından mühürlenmiş, kaymakam, nâib, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve 3 azanın mühürleri ile tasdik edilmiştir.¹⁰⁰

1912 yılına ait sınav evrakına göre mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 39'dur. Birinci sınıfta öğrenim gören 21 öğrenci mevcuttur. İmtihan cetvellerinde öğrencilerin isimleri hizasında sınıflarını geçtiklerine dair bir açıklama olmamakla birlikte puanlarına bakıldığında sınıf geçmek için yeterli oldukları anlaşılmaktadır. İkinci sınıfta öğrenim gören 12 öğrenciden 10'u sınavlara girmiş, yeterli puanları alarak sınıflarını geçmişlerdir. Fakat 2 öğrenci hasta olduğu gerekçesi ile imtihanlara katılamamıştır. Üçüncü sınıfta 6 öğrenci vardır. Bu öğrencilerinden Mehmet ağazade Ahmet Efendi, Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi, Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi, Hacı Ali Efendizade Faik Efendi, Mustafa Ağazade Mehmet Efendi, Ahmet Efendizade Agâh Efendi sınavlardan yüksek not alarak mezun olmuşlardır.

Tablo 7: 1912 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri¹⁰¹

Birinci YılTalebelerinin İsimleri	İkinci YılTalebelerinin İsimleri	Üçüncü YılTalebelerinin İsimleri
Abdi Beyzade Burhan Efendi Hacı Ahmet Efendizade Hamza Efendi Ömer Ali Ağazade Emin Efendi	Hataylızade Osman Efendi Mehmet Ali Ağazade Ali Efendi Hacı Ahmetzade Abdurrahman Efendi	Mehmet ağazade Ahmet Efendi Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi
Bayram Ağazade Süleyman Efendi Ali Ağazade İbrahim Efendi İbrahim Ağazade Mehmet Efendi Hacı İsmailzade Mustafa Efendi Mehmet Ali Efendizade Ahmet Efendi	Hataylızade Yusuf Hasan Ağazade Mehmet Efendi Hacı Ali ağazade Mustafa Efendi Osman Ağazade Ali Efendi Sinan Dedeade Ahmet efendi	Hacı Ali Efendizade Faik Efendi Mustafa Ağazade Mehmet Efendi Ahmet Efendizade Agah Efendi
Halil İbrahimzade Hasan Hüseyin Efendi Osman Ağazade Kazım Efendi Hacı Hasanazade Halil Efendi Osman Ağazade Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendizade Salih Efendi Hacı Alizade Halil Efendi Şaban Efendizade Ahmet Efendi Hacı Mehmet Efendizade Abdullah Efendi	

¹⁰⁰ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2.

¹⁰¹ BOA, MF. İBT. 384/40, lef 1/1.

Abdullah Ağazade Durmuş Efendi
 Mehmet Ağazade Mehmet Efendi
 Ahmet Ağazade Hasan Hüseyin
 Efendi
 Ali Efendizade Tevfik Efendi
 Yolcuzade Mehmet Tevfik Efendi
 İbrahim ağazade Süleyman Efendi
 Ali Ağazade Davud Efendi
 Süleyman Ağazade Emin Efendi
 Abdullah Ağazade İbrahim Efendi

İmtihan cetveli 14 Temmuz 1912 tarihinde muallim-i evvel, muallim-i sâni, muallim-i hatt ve 13 mümeyyiz tarafından mühürlenmiş ve kaza idare meclisi tarafından onaylanmıştır.¹⁰²

6. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebinde İhtiyaç Duyulan Ders Araç-Gereçleri

Taşra rüşdiye mekteplerine dair talimatnameye göre mekteplerde belirlenen dersler ve kitaplar dışında hiçbir kitap okutulmayacaktır. Şayet bu kurala uymayan bir muallim olursa görevinden azledilecektir.¹⁰³ Buna göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi muallimleri tarafından mektep öğrencileri için ihtiyaç duyulan ders kitapları ve risaleler Maârif Nezareti'nden talep edilmiştir. İhtiyaç duyulan kitap ve risalelerin paketlenmiş şekilde gönderilmek üzere postaya verildiği 23 Eylül 1875 tarihli tahrirat ile bildirilmiştir. Tahriratla ayrıca kitaplar ulaştığında Aydın Vilâyeti'nin durumu merkeze haber vermesi istenmiştir.¹⁰⁴ Fakat öğrenciler için gönderilen kitaplar üzerinden epey zaman geçmiş olmasına rağmen henüz mektebe ulaşmadığından durum 10 Aralık 1875 tarihinde Aydın Vilâyeti'ne haber verilmiştir.¹⁰⁵

Benzer bir talep aynı yıl Ağustos ayında tekrarlanmıştır. Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için ihtiyaç duyulan harita, kitap ve risaleler ile bunların çeşidini ve adedini belirten pusulanın gönderildiği 14 Ağustos 1876 tarihli tahriratla beyan edilmiştir. Cevap olarak talep edilen harita, kitap ve risalelerden Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olanlardan doksan iki tanesinin postaya teslim edildiği, pusulasının gönderildiği Aydın Vilâyeti'ne 16 Eylül 1876 tarihinde bildirilmiştir. Söz konusu postanın mektebe ulaşması halinde, görevliler tarafından haritaların pusulada gösterilen fiyatlarının şerh edilerek mektebin demirbaş defterine kaydedilmesi istenmiştir.¹⁰⁶

Bir sonraki yıl ihtiyaç duyulan harita, kitap ve risale sayısı daha fazla olmuştur. 16 Ağustos 1877 tarihi itibariyle Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için Maârif Kütüphanesi'nden talep edilen harita, kitap ve risalelerden yüz otuz sekiz adedi Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olduğundan hemen postaya verilmiştir. Her zaman olduğu gibi 4 Ekim 1877 tarihinde kaleme alınan tahriratta Aydın Vilâyeti'nden gönderilen harita ve kitapların ulaşıp ulaşmadığına dair haber vermesi istenmiştir. Ayrıca gönderilen haritaların mektebin demirbaş defterine postada gösterilen fiyatları şerh edilerek kaydedilmesi emredilmiştir. Bu emrin özellikle kayıt işini yapacak görevlilere tebliğ edilmesi gerekli görülmüştür.¹⁰⁷

¹⁰² BOA, *MF. İBT.* 384/40, lef 1/1.

¹⁰³ Mahmut Cevad, *age*, 300.

¹⁰⁴ BOA, *MF. MKT.* 31/168, lef 1/1.

¹⁰⁵ BOA, *MF. İBT.* 7/102, lef 1/1.

¹⁰⁶ BOA, *MF. MKT.* 43/74, lef 1/1.

¹⁰⁷ BOA, *MF. İBT.* 11/26, lef 1/1.

1888 yılı itibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin kitap ihtiyacı yeniden söz konusu olmuş ve bunun için üç yüz dört adet kitap ve risalenin mektebe gönderilmesi gündeme gelmiştir. Konu ile ilgili ilk evrak Denizli Mutasarrıflığı tarafından 22 Şubat 1888 tarihinde hazırlanmıştır. Pusulanın da eklenmesi ile yazı, vilâyet maârif müdürlüğüne gönderilmiştir. Buna istinaden Aydın Valisi Mehmet Nazif Bey, Maârif Nezareti'ne hitaben 17 Mart 1888 tarihinde konuyla ilgili bir yazı kaleme almıştır.¹⁰⁸ Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için yapılan talep için 10 Nisan 1888 tarihinde nezarete hemen işleme konulmuştur.¹⁰⁹

Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için yapılan bir başka talep 1891 yılında haritalar ile ilgili olmuştur. Mektepte Avrupa ve Asya haritaları olmadığından coğrafya dersinin layıkıyla işlenemediği gerekçesiyle Asya ve Avrupa haritalarından birer tane gönderilmesi talep edilmiştir. İlk olarak mektebin muallim-i evveli tarafından talepte bulunulmuştur. İhtiyaç duyulan haritaların gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması için 4 Temmuz 1891 tarihinde Maârif Müdür vekili Abdurrahman Hilmi Efendi Maârif Nezareti'ne tahrirat yazmıştır.¹¹⁰ 27 Temmuz 1891 tarihi itibariyle Maârif Meclisi'nde çalışmalar başlatılmış, talep edilen Asya ve Avrupa haritalarından birer tane gönderilmesi için Muhasebe-i Maarif-i Umumiye'ye talimat verilmiştir.¹¹¹ 22 Ağustos 1891 tarihinde Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne Tavas Erkek Rüşdiyesi için talep edilen Asya ve Avrupa haritalarının postaya teslim edildiği bildirilmiştir.¹¹²

7. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Tadilat ve Tamiratı Talebi

1911 yılına gelindiğinde Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi binası hayli yıpranmış olduğundan tamiri söz konusu olmuştur. Aydın valisi tarafından Maârif Nezareti'ne 12 Mart 1911 tarihinde mektep binasının tamiri için ihtiyaç duyulan meblağın gönderilmesine dair bir tahrirat kaleme alınmıştır. Şöyle ki öncelikle Denizli Mutasarrıflığı tarafından epey zamandır harap bir halde olan mektep binasının tamiri için ihtiyaç duyulan yirmi üç bin beş yüz otuz dört kuruşluk meblağın gönderilmesi talep edilmiştir. Aslında rüşdiye mektebi binalarının tedarik ve tamiri ile alakalı her türlü masraf, Maârif Nezareti tarafından mektebin bulunduğu yerin ahalisine bırakılmıştır. Bu yüzden yapılan yardım talebine Maârif Nezareti'nden tamirat masraflarının mahallince karşılanması gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Bunun üzerine Denizli Mutasarrıflığı tarafından konuyla ilgili ikinci bir tahrirat gönderilmiştir. Buna göre ahalinin yardımına başvurulamayacağı, zira halkın yardımı ile zaten Tavas Kazası'nda iki büyük ibtidâi mektebi inşasına başlandığı belirtilmiştir. Bu yüzden rüşdiye mektebinin tamiri için ahalden ayrıca yardım toplanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Buna karşılık rüşdiye mektebinin mevcut haliyle bırakılmasının tehlikeli olacağı beyan edilmiştir. Bu yüzden ihtiyaç duyulan meblağın 1911 yılı bütçesinden gönderilmesi talep edilmiştir. Bu talep Maârif Nezareti'ne, vilayet maârif müdürlüğü aracılığı ile iletilmiştir. Mektep binasının tamiri ile ilgili yerinde hazırlanan keşif evrakı ek olarak takdim edilmiştir.¹¹³ Söz konusu meblağın tedarik edilip edilemeyeceği Tedrisât-ı İbtidâiye Müdürlüğü'nden 19 Mart 1911 tarihinde sorulmuş, sorunun cevabı Muhasebe Dairesi'ne

¹⁰⁸ BOA, *MF. MKT.* 98/8, lef 1/1.

¹⁰⁹ BOA, *MF. MKT.* 98/8, lef 1/2.

¹¹⁰ BOA, *MF. MKT.* 130/7, lef 1/1.

¹¹¹ BOA, *MF. MKT.* 130/7, lef 1/2.

¹¹² BOA, *MF. MKT.* 130/43, lef 1/1. Daha önceki yıllarda da mektebin harita ihtiyacı dile getirilmiştir. Aralık 1888 tarihinde gelen cevapta Avrupa haritası kalmadığı, sadece bir adet mevcut Asya haritası gönderileceği bildirilmiştir (BOA, *MF. MKB.* 35/111).

¹¹³ BOA, *MF. İBT.* 313/54, lef 1/1.

bırakılmıştır. Muhasebe Dairesi'nden alınan cevapta mektebin tamiri için ihtiyaç duyulan meblağın bütçede karşılığının olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁴

8. Mevsim Dolayısı İle İmtihan Zamanının Değiştirilmesi Talebi

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin yirmi beşinci maddesine göre mektebin tatil ve sınav zamanları belirlenmiştir. Buna göre sınavlar Temmuz ayının on beşinden sonra aynı ayın sonuna kadar on beş gün devam edecektir. Bu tarihten sonra mektep tatile girecektir. Bunun dışında dinî bayramlarda, Cuma ve kandil günlerinden başka cülus ve şehzade doğumuna tesadüf eden günler dışında tatil edilmesi yasaktır.¹¹⁵ Bu takvimi ülkenin tüm coğrafyasında uygulamak zor olmuştur. Zira coğrafya ve iklim farklılıkları nedeniyle bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Mevcut sınav takviminden memnun olmayan bölgelerden biri de Tavas Kazası olmuştur. Şöyle ki Tavas Kazası ahalisi genellikle çiftçilikle meşguldür. Dolayısıyla çiftçilerin hasat vakti Temmuz ayına tesadüf ettiği için imtihan zamanının değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Konu ile ilgili Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi muallimleri valiliğe müracaat ederek imtihan tarihlerinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Bu başvuru üzerine Aydın Valisi Hüseyin Rıza Bey ilgili talebi 7 Mart 1889 tarihinde Maârif Nezareti'ne iletmiştir. Rüşdiye mektebi imtihanlarının yapıldığı Temmuz ayı yaz mevsiminin en sıcak olduğu dönemdir. Bu mevsimde öğrencilerin bir kısmı sayfiye yerlerine gitmektedir. Ayrıca öğrenciler şiddetli sıcaklar sebebiyle sınav esnasında epey zorluk çekmektedir. Bunun dışında imtihanlardan sonra başka mektebe kaydolmak üzere müracaat eden öğrenciler, kabul süresi sona erdiği için kayıt edilememektedir. Bu gerekçelerle imtihan tarihinin değiştirilmesi talep edilmiştir. İzmir Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğinden de benzer bir talep gelmiştir. Rüşdiye mektebi imtihanlarına dair talimatnâmede Temmuz ayı başında derslerin tatil edileceği, on beşine kadar sözlü sınavlar yapıldıktan sonra imtihanlara başlanacağı, Ağustos ayının yirmi üçüne kadar tatil dönemine girileceği yazılıdır. Fakat vilayetin coğrafi konumu ve iklimi itibarıyla talimatta yazılı imtihan mevsimi hasat vaktine ve vilayetin en sıcak zamanına tesadüf etmektedir. Ayrıca mektebe başlamak isteyen öğrenciler kayıt zamanına yetişemediğinden imtihanların başka bir tarihte yapılması her yönüyle zaruri olmuştur.¹¹⁶ İmtihan zamanının değiştirilmesi valiliğin göndermiş olduğu tahriratta yazılan gerekçeler ile Maârif Meclisi tarafından da zarurî ve münasip görülmüştür. Bölgenin şartlarına uygun hareket edilebileceği beyanıyla cevap verilmiştir.¹¹⁷ Nitekim 1892 yılında imtihanların Temmuz ayının 15'ine kadar bitirilip, mekteplerin Ağustos'un 15'ine kadar tatil edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ BOA, MF. İBT. 313/54, lef 1/2.

¹¹⁵ Mahmut Cevad, *age*, 300.

¹¹⁶ BOA, MF. MKT. 107/90, lef 1/1.

¹¹⁷ BOA, MF. MKT. 107/90, lef 1/2.

¹¹⁸ BOA, MF. MKT. 143/75.

Sonuç

Osmanlı toplumunda daha çok dinî ve geleneksel bir formda devam eden eğitim, III. Selim’le birlikte Batılı bir hüviyet kazanmaya başlamış, II. Mahmut döneminde ve bilhassa Tanzimat sonrasında yapılan reformlarla çok daha ileri bir seviyeye çıkarılmıştır. Babiâli’ye memur yetiştirmesi için kurulan iki okulun yetersiz kalması üzerine 1845’de yapılan bir düzenlemeyle sıbyan mektebinin üzerine Darülfünuna talebe yetiştirecek orta dereceli bir mektep olarak rüşdiyelerin kurulmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda ilki 1847’de Davutpaşa’da olmak üzere Beyazıt, Üsküdar, Tophane ve Bâbiâli civarında ilk rüşdiyeler eğitime başlamıştır. Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve fen derslerinin okutulduğu okulların sayısı on yıl gibi kısa bir sürede İstanbul’da onu aşmış, ardından taşradaki büyük merkezlerde kurulmaya başlanmıştır.

Denizli Sancağı’nda 1873’den önce kurulduğu bilinen Denizli Rüşdiyesi’nden sonra kazalara da rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır. İlki Tavas’ta olmak üzere Buldan, Sarayköy, Çal ve Garbi Karaağaç (Acıpayam) kazaları ile Sarayköy’e bağlı Kadıköy nahiyesinde altı rüşdiye mektebi kurulmuştur.

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi’nin ilk hocası Darulmuallimîn’den diplomalı Konyalı Abdülatif Efendi olmuştur. Aylık altı yüz kuruş maaşla göreve başlayan Abdülatif Efendi, muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Okulda yerelden bir kişi seksen kuruş maaşla hademe olarak görevlendirilmiş, okulun masrafları için yıllık bin kuruş tahsis edilmiştir. Kuruluş aşamasında muallimlere harcırah verilmesi uygun bulunmuş, ihtiyaç duyulan kitapların listesi yapılmıştır.

Abdülatif Efendi atandığı yıl olan 1874’den itibaren 1898 yılına kadar muallim-i evvel olarak görev yapmıştır. Halefi Abdurrahman Hilmi Efendi ise vefat ettiği 1903 yılına kadar görevde kalmış, bu tarihten sonra 1910’a kadar okulun idaresine İbrahim Sabri Efendi bakmıştır. Mektebe 1876 yılında muallim-i sâni olarak atanan Hacı Mustafa Efendi görevde kaldığı 1909 senesine kadar hatt-ı sülüs muallimliği de yapmıştır. Okulda görev yapan muallim sayısı en fazla üç, en az iki olmuş, toplam olarak mektepte yedi muallim çalışmıştır. Okulun öğrenci sayısı en fazla 98’e çıkmış, 1909 yılında ise sayı otuz dokuza kadar düşmüştür. Öğrenci sayısına oranla okuldaki muallim sayısının normal olduğunu söyleyebiliriz. Okulda tecvidli Kur’an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Arapça, hendese, coğrafya, kıra’at, resim ve hatt gibi temel dersler hiç değişmemiş; sınıflara bağlı olarak ulûm-ı eşyâ, ziraat-ı fenniye ve hıfzıssıhha, sarf-ı Osmânî, nahv-i Osmânî, nahv-i Arabî, hatt-ı sülüs, malumât-ı medeniyye, malumât-ı fenniye ve Fransızca dersleri de okunmuştur. Tarih dersi ise tarih-i İslam, tarih-i Osmanî, tarih-i umumî gibi adlarla okutulmuştur. Dolayısıyla dinî ilimlerden fen ilimlerine, oradan resim ve hatt gibi sanat derslerine kadar oldukça geniş bir yelpazede öğrenciler ders almıştır.

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi ile ilgili 1874-1912 yıllarına ait belgelere ihtiyaç duyulan ders araç-gereçleri, okulun tamiriyle ilgili talepler, mevsimsel zorunluluklara bağlı olarak sınav takvimlerinde yapılan değişikliklerle ilgili yapılan yazışmalara dair bilgiler yansımıştır. Bununla birlikte mektebin 1901-1909 yılları arasına ait hülâsa cetvellerinden okulun eğitim kadrosu ve öğrenci sayıları ile genel durumu hakkında bilgi sağlanmaktadır. 1904, 1910, 1912 yıllarına ait sınav cetvellerinden de mektepte okutulan dersler, öğrencilerin isimleri, sayıları ile sınavlardaki başarı durumları tespit edilmiştir. Buna göre mektepte okuyan talebelerin yaş ortalaması 12 ile 15 arasındadır. Öğrenciler ekseriyetle Tavas doğumludur. Burada dikkat çeken iki husus yılsonu

sınavlarında bir üst sınıfa geçmeye hak kazanan öğrenci oranının ve bu sınavlara katılma oranının düşük oluşudur.

Sonuç olarak Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Denizli Sancağı'na bağlı kazalarda açılan ilk rüşdiye mektebi olduğunu ve uzun yıllar istikrarlı bir şekilde eğitimine devam ettiğini; kuruluşu, işleyişi, eğitim şekli ve içeriği bakımından Batılı anlamda bir niteliğe sahip olduğunu ve böylelikle Osmanlı modernleşmesinin Anadolu'daki lokomotif kurumlarından biri olarak önemli bir rol üstlendiğini ifade edebiliriz.

Kaynaklar:

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *Maârif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.)*: 17/129, 31/168, 43/74, 64/1, 64/50, 71/85, 98/8, 107/90, 130/7, 130/43, 143/75, 374/18, 458/42, 731/49, 772/18, 856/59.

BOA, *Maârif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Belgeleri (MF. İBT.)*: 7/102, 9/43, 11/26, 106/17, 111/2, 117/24, 130/28, 130/50, 138/118, 145/74, 146/83, 147/100, 160/38, 162/62, 213/80, 231/99, 278/1, 313/54, 384/40.

BOA, *Maârif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maârif Belgeleri (MF. MKB.)*: 15/97, 35/111, 85/63, 87/100, 113/31.

2. Maârif Salnameleri

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1316/M.1898, Def'a 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1317/M.1899, Def'a 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1318/M.1900, Def'a 3, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1319/M.1901, Def'a 4, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1321/ M.1903, Def'a 6, Asır Matbaası, İstanbul.

3. Araştırma Eserler

Açık, Kerim. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi". *EKEV Akademi Dergisi*. 20/65 (2016): 313-342.

Akyıldız, Ali. "Maârif-i Umumiyye Nezareti". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27. (Ankara 2003): 273-274.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)." Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları. Ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı. (Ankara: Pegem Akademi, 2011): 167- 183.

Akyüz, Yahya. "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler". *Tanzimat'ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: TTK, 1994, 501-513.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.

Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler." *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*. 2 (2011): 9-22.

- Altınova, Ayşegül. “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Aydın, Mithat. “Denizli’de Eğitim”. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007: 456-472.
- Aydın, Mithat. “Denizli’de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi”. Belleten. 75/274 (2011): 815-844.
- Aydın, Mithat. “Kale Tavas’ın Nahiye Merkezi Haline Gelişi (1895)”. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 16 (2013): 59-77.
- Bilim, Cahit Yalçın. Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Bozkurt, Nurgül. “Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904).” History Studies. 2/3 (2010): 61-84.
- Bozkurt, Nurgül. “Musul Vilâyeti’nde Modern Türk Mektepleri (1898-1904 Maârif Salnâmelerine Göre)”. 9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri. 2. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2011): 296-309.
- Bozkurt, Nurgül. “Bağdat Vilâyeti’nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar”. Tarih Okulu Dergisi (TOD). 10/XXXI (2017): 83-111.
- Çakmak, Biray-Yerlikaya, Feyzullah. “Gebze Erkek Rüştiye Mektebi”, Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi, Sempozyumu Bildirileri, ed. Haluk Selvi-Bilal Çelik, (Kocaeli 2015): 1193-1209.
- Çakmak, Biray. “Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi’nin Muallim-i Sâni Tayini”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 14/1 (2017): 223-251.
- Çelebi, Ercan. “Taşra Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci İşlerine Dair Bazı Muamelât”. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. 7/2 (2020): 976-1009.
- Demirel, Muammer. “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”. Türkler. 15. (2002): 64-93
- Doğanay, Fatma Kaya. “Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Ergin, Osman. Türkiye Maârif Tarihi. 1-2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Girgin, İsmail. “Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)”. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019.
- Gönüllü, Ali Rıza. “Alanya Rüştiye Mektebi (1861-1913)”. Erdem Dergisi. 73. (2017): 65-88.
- Gümüşer, Özlem. “1869’dan 1913’e Kadar Rüştiye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017.
- Hayta, Necdet-Ünal, Uğur. “Maârif Salnamelerine Göre Denizli’de Eğitim-Öğretim (1898-1903)”. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007, 449-455.
-

- Issa, Fatma. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası’nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)”. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021.
- Koçer, Hasan Ali. Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: TTK, 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı. İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını nr. 1, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat S. XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007.
- Mahmut Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı. haz. Mustafa Ergün vd. Ankara: MEB Yayınları, 2002.
- Örenç, Ali Fuat. “Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı”, Sultanlar Şehri Silvan, Eğitim-Kültür-Medeniyet, ed. Oktay Bozan vd., (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 1-34.
- Öztürk, Cemil. “Dârülmua’llimîn”. TDV İslam Ansiklopedisi. VIII. (İstanbul 1993), 551-552.
- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV, (İstanbul 2008), 300-303.
- Pakalın, Mehmet Zeki. “Rüşdiye”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. III. (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 65-68.
- Sakaoğlu, Necdet. Osmanlı Eğitim Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet. Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sarıköse, Selma Turhan. “Bartın Rüşdiye Mektebi”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 9/5 (2020), 3126-3147.
- Sezen, Tahir. Osmanlı Yer Adları, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Somel, Selçuk Akşin. “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temeller”, Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861), ed. Kahraman, Kemal ve Baytar, İlonca (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları 2015), 136-167
- Taşkın, Ünal. “Ayıntap Rüşdiyesi”, Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi. 3/2, (2020), 53-63.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim. Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü. Ankara: TTK, 1993.
- Unat, Faik Reşit. Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış. Ankara: MEB Yayınları, 1964.
- Ünal, Uğur. II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907). Ankara: TTK, 2015.

